

ФІЛАЛОГІЯ

УДК 801.3.26(09)

*Булыка А.М., Казачэнка Т.М.***ЛЕКСІКА ЮРЫДЫЧНЫХ ДАКУМЕНТАЎ
ГРОДЗЕНШЧЫНЫ XVI – XVII стст.**

У гісторыі беларускай літаратурна-пісьмовай мовы канец XVI – пачатак XVII ст. быў перыядам, калі стабілізаваліся граматычныя нормы дзелавой пісьменнасці, а яе лексічны састаў узбагаціўся многімі новымі сродкамі намінацыі, асабліва словамі польскага і лацінскага паходжання. Лексічнай паланізацыі і лацінізацыі садзейнічалі як уплыў польскіх дзелавых папер, што атрымлівалі ўсё большае пашырэнне на Беларусі, так і ўздзеянне дакументацыі на лацінскай мове, якая вялася ў мясцовых канцылярыях нароўні з дакументамі на беларускай і польскай мовах.

Актавая мова Гродзеншчыны ў лексічных адносінах не выяўляла спецыфічных асаблівасцей у параўнанні з мовай дзелавых пісьмоўных помнікаў, створаных у перыяд развіцця беларускай народнасці ў іншых мясцовасцях нашага краю. Як і ў лексіцы юрыдычных дакументаў, што з'яўляліся на Міншчыне і Віленшчыне, Віцебшчыне і Полаччыне, Піншчыне і Брэстчыне, у яе слоўніку адчувалася перанасычэнне іншамовнымі лексічнымі сродкамі. Але часам у мясцовым справаводстве ўзніклі афіцыйныя паперы, дзе тэндэнцыя да паланізацыі і лацінізацыі не набывала выразнага практычнага замацавання. Да такой дакументацыі можна аднесці і пастановы сесій Трыбунала, вышэйшага апеляцыйнага суда ў Вялікім княстве Літоўскім, якія адбываліся ў Навагрудку на працягу 1583—1612 гг. [1].

Умеранае ўжыванне запазычанняў у названых пастановах патрэбна бачыць у тым, што яны прымаліся галоўным судовым органам дзяржавы, у веданні якога знаходзіліся справы, разгледжаныя павятовымі земскімі, гарадскімі або падкаморскімі судамі і абскарджаныя ў апеляцыйным парадку, і рашэнні якога мелі сілу пастаноў сейма. Значыць, у іх трапляла толькі трывалая замацаваная ў дзелавой мове іншамовная лексіка і не адбіліся выпадковыя, яшчэ не асвоенныя беларускай мовай словы, што праніклі ў паасобныя гаворкі. Тэматычная ж абмежаванасць лексічных сродкаў, перавага сярод іх грамадска-палітычнай, юрыдычнай і сацыяльна-эканамічнай тэрміналогіі тлумачыцца тым, што аб'ектамі вышэйшага інстанцыйнага разгляду часцей за ўсё з'яўляліся спрэчкі прававога, крымінальнага і маёмаснага характару.

Пастановы навагрудскіх сесій Трыбунала канца XVI – пачатку XVII ст. адлюстроўваюць асноўныя пласты запазычанай лексікі, якія былі характэрны для беларускай дзелавой пісьменнасці таго часу. У колькасцым выражэнні найбольш значнае месца тут, як і ў іншых юрыдычных дакументах, займаюць лексічныя адзінкі польскага паходжання [2].

У адносінах жа да граматычнай сістэмы старабеларускай мовы самую вялікую колькасць паланізмаў складаюць назоўнікі рознай семантычнай характарыстыкі [3]. Сярод іх асабліва вылучаюцца сваёй ужывальнасцю словы *ведомость* 'вестка, звестка', *вонтплівость* 'сумленне', *вырок* 'прыговор суда па крымінальнай ці рашэнне па грамадзянскай справе', *зайстве* 'інцыдэнт, сутыкненне', *замок* 'замак', *зменка* 'упамінанне', *зыкск* 'выйгрыш судовай справы'; *прыбытак*, *лист* 'афіцыйны дакумент', *маетность* 'маёмасць', *место* 'горад', *моць* 'правамоцнасць', *назвіско* 'назва', *отчизна* 'спадчына па бацькоўскай лініі', *позов* 'выклік у суд', *презыкск* 'прыбытак, барыш', *прозвіско* 'прозвішча', *рок* 'год; тэрмін, у які належала выканаць пэўнае дзеянне або разгледзець справу ў судзе', *роспартые* 'разгляд', *рочки* 'тэрміны судаводства ў гарадскіх і замкавых судах', *скарб* 'дзяржаўныя фінансы, казна; скарб', *скуток* 'вынік, канец', *спадок* 'спадчына', *устава* 'закон, пастанова', *члонок* 'параграф дакумента'.

У ліку назоўнікаў, запазычаных з польскай мовы, прыкметнай групай выступаюць назвы асоб па пасадах, занятках, сацыяльнаму становішчу, сваяцкіх адносінах: *выволанец* 'выгнаннік (чалавек, якога асудзілі на выгнанне з дзяржавы)', *державца* 'часовы ўладальнік і аканом дзяржаўнага маёнтка, адначасова начальнік мясцовага дзяржаўнага кіравання і суда', *заступца* 'намеснік; абаронца', *земенш* 'ваеннаслужылы землеўладальнік, дробны памешчык', *малжонка* 'жонка', *пань* 'прадстаўнік прывілеяваных слаёў грамадства', *подканцлерь* 'намеснік канцлера, хавальнік малой дзяржаўнай пячаткі ў Вялікім княстве Літоўскім', *стольник* 'прыдворны, які адказваў за сервіроўку велікакняжацкага стала'.

Звяртаюць на сябе ўвагу назвы асоб, выражаныя субстантываванымі прыметнікамі польскага паходжання: *возный* 'судовы выканаўца', *войский* 'ураднік, які ахоўваў маёнтакі шляхціцаў-апалчэнцаў', *крайчий* 'прыдворны, які загадваў княжацкім сталом', *подданный, подкоморый* 'прыдворны, які загадваў княжацкімі маёнткамі; галоўны межавы судзя', *подскарбий* 'прыдворны, які загадваў дзяржаўным скарбам', *подстаростий* 'намеснік старасты', *подचाший* 'прыдворны, які загадваў спіртнымі напіткамі', *умоцованый* 'давераная асоба; адвакат', *хоружый* 'службовая асоба, якая кіравала арганізацыяй шляхецкага апалчэння'.

Найбольш характэрнымі для даследаваных дакументаў прыметнікамі польскага паходжання з'яўляюцца такія, як *власный (властный)* 'уласны, асабісты', *завитый* 'канчатковы (тэрмін)', *звычайный* 'звычайны, пастаянны', *звышмененный (звышменованный)* 'вышэйназваны', *зуполный* 'поўны', *чарпальный*, *окрутный* 'жорсткі, бязлітасны', *очевистый* 'яўны, відавочны; асабісты', *невный* 'канкрэтны, дакладны; надзейны; упэўнены, перакананы', *пильный* 'пільны; старанны', *посполитый* 'просты, звычайны; агульны', *розмитый* 'розны, разнастайны', *совитый* 'багаты, шчодрый; падвойны'.

Самымі ўжывальнымі дзеясловамі, запазычанымі з польскай мовы, тут выступаюць: *будовати, волати* 'крычаць; клікаць', *выналезти* 'адшукаць; прыдумаць', *злетети* 'даручыць, прадпісаць', *менити* 'меркаваць', *меновати* 'назваць', *межкати* 'жыць, знаходзіцца', *обачити* 'убачыць, заўважыць; разгледзець', *пильновати, позволити* 'дазволіць', *позывати* 'выклікаць у суд', *позыскати* 'сыскаць', *презыскати* 'выйграць (на судзе)', *рачыти* 'зрабіць ласку, пажадаць'.

З іншых часцін мовы ў помніку ўжываюцца паланізмы *абовемь* 'бо, таму што', *атали* 'аднак', *вшивець* 'цалкам, дашчэнт', *водлугь (водле)* 'паводле, згодна', *вшелякий* 'разнастайны, усякі', *донепро* 'толькі, усяго', *жадный* 'нікто; ніводзін', *жебы* 'каб', *заразомь* 'адразу, разам; заадно, адначасова', *зась* 'але; зноў', *ижь* 'што', *лечь* 'але; толькі', *меновите* 'менавіта, а іменная', *овшемь* 'зразумела, безумоўна', *подлугь* 'адпаведна, згодна', *поневажь* 'бо, паколькі', *предсе* 'усё ж, аднак', *прото* 'таму, пагэтаму', *снят* 'відавочна', *спольне* 'сумесна', *тежь* 'таксама', *чьи* 'ці, або; хіба'. Сустракаюцца лексемы з польскай неазначальнай часціцай — *кольвекь*, якая надае ім значэнне няпэўнасці (*гдекольвекь* 'дзе-небудзь', *штокольвекь* 'што-небудзь', *якийкольвекь* 'які-небудзь') і польскім фармантам — *кrotь (двакrotь* 'двойчы', *непооднокrotь* 'неаднаразава', *потрикrotь* 'тры разы').

Значна менш адлюстравалася ў даследаваных дакументах лексіка лацінскага паходжання: *акторь* 'ісцец', *апелевати, апеляция, аренда, арендовати, артыкуль* 'параграф дакумента', *банить* 'асоба, асуджаная на выгнанне з краіны', *дата, декреть* 'пастанова ўрада, якая мела сілу закона', *деляторь* 'судовы выканаўца, зборшчык падаткаў', *депутатъ* 'дэпутат; судзя Трыбунала', *дылция* 'адтэрміноўка судовай справы', *екзекуция* 'выкананне прыгавору', *ексцэптовати* 'рабіць выключэнне, вылучаць', *инстыггаторь* 'судовы выканаўца', *канцелярия, кашталянь /каштелянь/* 'камендант замка, памочнік ваяводы', *квитация* 'квітанцыя, распіска', *комисарь* 'ураднік, які пасылаў на месцы для выканання спецыяльных абавязкаў', *констытуция* 'ухвала, пастанова вальнага сейма Рэчы Паспалітай', *контрактъ, контроверсия* 'судовая спрэчка', *контровертовати* 'прадстаўляць у судзе прэрэчанні, спрачачца', *копая* 'копія', *криминальный, мандатъ* 'каралеўскі ўказ; выклік у суд', *обликоватися* 'абавязвацца', *обликъ* 'распіска, даўгавое абавязцельства', *перкгамень* 'пергамент', *плебанъ* 'каталіцкі прыхадскі свяшчэннік', *приватный, протестация* 'судовае апрачэстанне', *процесь* 'судовы разбор', *принципаль* 'зачыншчык крымінальнай справы', *пунктъ, рата* 'узнос, частковая аплата', *ревизоръ, референдаръ* 'прыдворны, які дакладваў аб скаргах падданых', *секретарь, статутъ* 'збор заканадаўчых актаў', *сублевация* 'скаванне законным парадкам прыгавору або акта', *сума, терминъ, тестаментъ* 'завяшчэнне', *трибунал* 'вышэйшы апеліяцыйны суд', *форумъ* 'кампетэнтны суд'.

Невялікую групу лексічных сродкаў аб'ядноўваюць словы нямецкага паходжання: *варовати* 'абумоўліваць', *квитъ, квалтъ* 'гвалт, насілле; павіннасць, штраф', *кэрунтъ* 'зямельнае ўладанне', *маршалокъ* 'міністр пры вялікакняжацкім двары; павятовы кіраўнік дваранства', *мусити, пляць, ратовати, фольварокъ /фольваркь/, фортель* 'хітрасць, выкрутас', *цынишь, шафовати* 'распарадкацца чым-небудзь; растрываць', *шафунокъ* 'распараджэнне; растрата, трата', *шацунокъ* 'ацэнка маёмасці ў грашовым выражэнні', *шкода* 'матэрыяльная ці маральная страта; патрава'.

Пераважная большасць лексічных сродкаў лацінскага і нямецкага паходжання па свайму фанетыка-марфалагічнаму абліччу бліжэй стаіць да адпаведных польскіх слоў, чым да лацінскіх і нямецкіх. Таму можна меркаваць, што асноўную ролю пры іх запазычванні выконвала польскае моўнае пасрэдняцтва.

Даследаваным дакументам уласцівы і адзінкавыя запазычванні, якія мелі сваімі вытокамі чэшскую мову: *грошиъ (грошии), меццанинь* 'гараджанін'. Яны таксама былі запазычаны беларусамі ад палякаў.

Частка разгледжаных вышэй лексем ужываецца разам з вытворнымі словамі, што ўзніклі на беларускай і польскай глебе: *акторь* — *акторка*; *апелевати* — *апелеванье*; *апеляция* — *апеліяцыйный*; *аренда* — *арендовный*; *будовати* — *будованье*; *варовати* — *обваровати*; *власный* — *власне, влас-*

ность; волати — воланье, выволанье, приволанье, привольвати; земенинь — землянка; злетети — злеценье; канцелярыя — канцелярский; кашгалянъ — кашгаляновья, кашгалянович; кгвалтъ — квалтовне, квалтовный; листь — листовный; маршалокъ — маршалковая; менити — помененый, поменити; меновати — менованый; мешкати — мешканье, замешкати, омешкати, перемешквати; мордовати — замордованье, замордовати, змордовати; моць — моцно, моцный; округный — округенство, округне; отчизна — отчизный; очевистый — очевисте; панъ — пани, панна, панство; пильный — тильне, тильность; подкоморый — подкоморский; позволить — позволенный; позывати — позывный; приватный — приватне; ревизоръ — ревизорский; скарбъ — скарбовый; skutokъ — skutecne, skutonny; совитый — совито, совитость; статуть — статutowый; трибуналь — трибунальный, трибунальский; хоружий — хоружанка, хоружина, хоружичъ; шляхта — шляхетский, шляхтичъ. Часам у такім гнязде не хапае асноўнага плена, які не адлюстравяўся ў тэксте ў сувязі з адсутнасцю спрыяльнага кантэксту. Напрыклад, ёсць дэрываты *каптуровый, касованы, кампромисарский*, а няма лексем *каптуръ, касовати, кампромисаръ*, ад якіх утвораны гэтыя словы.

На падставе даследаванага матэрыялу магло б скласіцца ўражанне, што словы іншамоўнага паходжання займаюць у пастановах навагрудскіх сесій Трыбунала канца XVI — пачатку XVII ст. даволі прыкметнае месца. Але патрэбна звярнуць увагу на тую акалічнасць, што амаль усе наяўныя тут запазычанні былі вядомы старабеларускай пісьменнасці значна раней, замацаваўшыся ў мове яшчэ на працягу XIV — першай палавіны XVI ст. Не ўступаюць навагрудскім пастановам папярэднія ім помнікі і па ступені насычанасці іншамоўнай лексікай, напрыклад Кніга Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг., Кніга Віленскага замкавага суда 1552 г. і асабліва Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. Толькі лексемы *деляторъ* і *эксытовати* атрымалі першую фіксацыю ў іншых помніках некалькі пазней, чым у даследаваных дакументах. Але на аснове дзвюх лексічных адзінак гаварыць аб наплыве іншамоўнай лексікі не прыходзіцца. Улічваючы гэта, пастановы, прынятыя Трыбуналам на навагрудскіх сесіях у 1583—1612 гг., можна разглядаць як пісьмовыя крыніцы, якія засталіся ў баку ад агульнага працэсу паланізацыі і лацінізацыі.

Зусім іншы малюнак назіраецца ў рашэннях Трыбунала, якія датуюцца 1630—1650 гадамі, дзе акрамя пералічаных вышэй запазычанняў, знайшлі адлюстраванне многія новыя лексічныя сродкі польскага, нямецкага, лацінскага паходжання. Асабліва многа ў гэтых дакументах лацінскіх слоў, прычым такіх, якія наогул не ўжываліся ў іншых жанрах тагачаснай пісьменнасці, а складалі спецыфічную прыналежнасць пазнейшых дзелавых дакументаў. Ва ўмовах усё большаснага ўзаемадзяння беларускай дзелавой пісьменнасці з польскай, дзе лацінская юрыдычная тэрміналогія пакінула значныя сляды, выкарыстанне лексічных лацінізмаў беларускімі справаводамі з'явілася натуральным і непазбежным.

Літаратура

1. Решения Главного литовского Трибунала. Вильнюс, 1988. С. 43—244.
2. Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV—XVIII стст. — Мінск: Навука і тэхніка, 1980. — 256 с.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1970. — 208 с.

Summary

In the article the vocabulary of legal documents being situated in Head Lithuanian Tribunal Decrees is being investigated. Lexical units, which were borrowed from Polish, German, Czech and Latin Languages. Semantic volume of investigated Lex-sem is being defined.